

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ



«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ



2024.11 (1)
қаңтар-наурыз

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2024
© Авторлар ұжымы, 2024

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Кәкенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ө. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография,
археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Коллектив авторов, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиля Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэтти Стромилл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Zelvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2024
© Group of authors, 2024

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 154–168, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.91
УДК 933.161.1
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_154-168

THE ROLE OF MUHAMMAD ALI FORUGI IN THE FORMATION OF A NEW INTELLECTUAL ENVIRONMENT IN IRAN

Kalamkas Rakhimova¹, Bolatbek Batyrkhan^{2}*

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0003-1611-9957>. E-mail: kalamkas-72@mail.ru

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Kurmangazy STR., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>. E-mail: bolatkazakh@gmail.com

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Rakhimova K., Batyrkhan B., 2024

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the life and work of Mohammad Ali Forugi, one of the personalities who formed the idea of revival in Iran and contributed to the great changes in the country. *Goals and objectives.* The author seeks to analyze the stages of the innovative intellectual movement in Iran through the path of ideological development of Foruga, the field of intellectual thought development. *Results.* Forugi is actually a man who deserves the title of a modern thinker, philosopher and public figure. More than half a century after his death, he remains a source of innovative ideas and a unique figure in the history of Iran. After all, his clever thoughts and innovative ideas still excite young people. The solutions of such complex issues as constitutional society, the system of public administration, reflections on the place of education and culture in the development of society are analyzed. Particular attention is paid to the ideas of the place of law in human life and society, as well as the importance of education in building a civilized society. *Conclusion.* The article explores Forugi's ideas about innovative thinking, a new society, which are the basis of his philosophical thinking. He also considers questions about what a new society should be like, how to educate the nation. He argues that it is the modernization of the consciousness of the nation that is the reason for the translation of Western philosophical thoughts into Persian.

Keywords: Intelligentsia, intellectual, "wealth of the world", national identity, westernization, renaissance, Western philosophy

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the fundamental scientific research of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: "The countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions (Registration number: BR20281006)

For citation: Rakhimova K., Batyrkhan B. The role of Muhammad Ali Forougi in the formation of a new intellectual environment in Iran // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 154–168. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_154-168

МҰХАММЕД ӘЛИ ФОРУГИДІҢ ИРАНДА ЖАҢА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОРТА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Рахимова Қ.Д.¹, Батырхан Б.Ш.^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Аль-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1611-9957>. E-mail: kalamkas-72@mail.ru

²Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>. E-mail: bolatkazakh@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала Ирандағы жаңғыру идеясының қалыптасып, елдегі ұлы өзгерістердің орын алуына себепші болған тұлғалардың бірі Мохаммад Али Форуғидің өмірі мен қызметіне арналған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Автор Форуғидің идеялық даму жолы арқылы Иранда жаңашыл интеллектуалдық қозғалыстың кезеңдерін, зиялы ойдың даму өрісін талдауға ұмтылады. *Нәтижелер.* Форуғи шын мәнінде заманауи ойшыл, философ және қоғам қайраткері деген атқа лайық адам. Дүниеден өткеніне жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де ол әлі күнге жаңашыл идеялар қайнары және Иран тарихында ерекше тұлға болып қала береді. Өйткені оның парасатты ойлары мен жаңашыл идеялары жастарды әлі де толғандыруда. Автор Зоко аль Молктың шығармаларына талдама жасай келе, оның әлемдік жаңғыру үдерісінің негізін тереңнен зерттегенін және жаңа қоғам құру үшін маңызды негіздерді дөп басып, ұсына білгенін дәйектейді. Конституциялық қоғам, мемлекет басқару жүйесі секілді күрделі мәселелер туралы шешімдеріне, қоғам дамуындағы білім мен мәдениеттің орны жайлы ойларына талдау жасайды. Заңның адам мен қоғам өміріндегі орны мен өркениетті қоғам құруда тәрбиенің маңызы туралы идеяларын сараптайды. *Қорытынды.* Сонымен қатар, Форуғидің Иран халқының тарихын жаңғырта, мәдениетін дәріптей отырып, батыстық мәдениетпен ұштастыру туралы пайымдауларына да тоқталады. Форуғидің философиялық ойларының астарында жатқан жаңашыл ойлар, жаңа қоғам жайлы идеяларына мақалада сараптама жасалады. Жаңа қоғам қандай болу керек, ұлт тәрбиесі секілді келелі ойларының түпкі мағынасына тоқталады. Оның батыстың фәлсафалық ойларын парсы тіліне аударуының себебінде ұлт санасын жаңғырту деген ой жатқанын дәйектейді.

Түйін сөздер: Зиялы қауым, интеллектуал, «әлемнің байлығы», ұлттық бірегейлік, батыстану, жаңғыру, батыс философиясы

Алғыс сөз. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы іргелі зерттеу ғылыми жобасы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20281006).

Дәйексөз үшін: Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш. Мұхаммед Әли форуғидің Иранда жаңа интеллектуалды орта қалыптастырудағы рөлі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 154–168 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_154-168

РОЛЬ МУХАММЕДА АЛИ ФОРУГИ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ИРАНЕ

Рахимова К.Д.^{1*}, Батырхан Б.Ш.^{2*}

¹Казахский национальный университет им Аль Фараби
(д. 71, пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1611-9957>. E-mail: kalamkas-72@mail.ru

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>. E-mail: bolatkazakh@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Рахимова К.Д., Батырхан Б.Ш., 2024

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена жизни и деятельности Мохаммада Али Форути, одной из личностей, сформировавших идею возрождения в Иране и способствовавших великим переменам в стране. *Цель и задачи исследования.* Автор стремится проанализировать этапы новаторского интеллектуального движения в Иране через путь идейного развития Форути, поле развития интеллектуальной мысли. *Результаты.* Форути на самом деле человек, заслуживающий звания современного мыслителя, философа и общественного деятеля. Спустя более полувека после его кончины он по-прежнему остается источником новаторских идей и уникальной фигурой в истории Ирана. Ведь его разумные мысли и новаторские идеи до сих пор волнуют молодежь. Анализируя работы Зоко аль Молка, автор подтверждает, что он глубоко исследовал основы процесса мирового возрождения, сумел раскрыть их суть и предложить важные основы для построения нового общества. Анализируются решения таких сложных вопросов, как конституционное общество, система государственного управления, размышления о месте образования и культуры в развитии общества. Особое внимание уделяется представлениям о месте закона в жизни человека и общества, и о значении воспитания в построении цивилизованного общества. Кроме того, автор рассматривает рассуждения Форути об истории и культуре нации в тесной взаимосвязи с западной культурой. *Вывод.* В статье исследуются идеи Форути об инновационном мышлении, новом обществе, лежащем в основе его философского мышления. Также рассматриваются вопросы, каким должно быть новое общество, как воспитывать нацию. Он утверждает, что именно модернизация сознания нации является причиной перевода западных философских мыслей на персидский язык.

Ключевые слова: Интеллигенция, интеллектуал, «богатство мира», национальная идентичность, вестернизация, возрождение, западная философия

Благодарность. Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (регистрационный номер: BR20281006)

Для цитирования: Рахимова К.Д., Батырхан Б.Ш. Роль Мухаммеда Али Форути в формировании новой интеллектуальной среды в Иране // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 154–168. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_154-168

Кіріспе

XX ғасырда Иран зиялыларының интеллектуалды дамуы Иран мәдениеті мен әлемдік жаңғыру үдерісін жақсы ықпалдастыру туралы сұраққа жауап табуға тырысудан басталды. Мұхаммед Али Форуғи осы сұрақ толғандырған зиялылар тобының бірегейі болып саналады. Оның саяси өмірі мен әдеби шығармалары, екі мәдениеттің, Батыс пен Иран мәдениетінің тоғысуы секілді көрінеді. Оның саяси және философиялық жазбаларын Иран зиялыларының идеялық бастамаларының ішінде шоқтығы биігі деп қарауға болады. Мұхаммад Али Форуғи Иранның жаңа заман тарихында әсіресе, жаңғыру дауірінде айрықша көзге түскен интеллектуал. Ол шын мәнінде Иранның қазіргі ойшылдары, философтары және қоғам қайраткерлері деп атауға болатын тұлғалардан еді. Оның өмірден озғанына 80 жылдан астам уақыт өтседе қоғамның әлеуметтік дамуы жайлы көреген ойлары, идеялары әлі күнге заманамен бірге шыңдалып, жасай білу құндылығымен бағалануда. Сондықтан да Форуғидің саяси әлеуметтік ойлары мен пікірлері саясаткерлер үшін ерекше құнды болып табылады. Ол әлі күнге дейін жұртшылыққа, ең алдымен Иран жастарына ықпал етуін тоқтатпайтын жаңашыл идеялардың жарқын бейнесі болып қала беруде. Мұхаммед Али Форуғи, «Зоко әл-Молк» деген атпен белгілі болып, Иранның саяси өрлеу аспанындағы ең жарық жұлдыздарының біріне айналды. Ол тек қана саясаткер емес, сонымен бірге ғұлама ойшыл, әдебиетші, мәдениеттанушы және философ ретінде танымал, көп қырлы жұмбақ тұлға.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тарихнамалық және тарихи фактілердің өзара байланысын зерттеуге бағытталған хронологиялық баяндау және тарихи аналитикалық және сипаттамалық әдістер мен жүйелілік әдістері арқылы кітапхана мен интернет материалдарына талдау жасалып, Ирандағы интеллектуалдық ойдың эволюциясы зерделенеді. Сондай-ақ, ирандық ойшыл М.А. Форуғидің зияткерлік идеяларына талдау жасалып, қоғамдағы өзгерістер мен оның қозғаушы күші болған интеллектуалдарды қалыптастыруға әсер еткен негізгі факторларға тарихи салыстыру және салғастыру және талдау әдістері арқылы сараптама жүргізіледі.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Мәселені зерттеу барысында түпнұсқалық парсы тілді Мохаммад Али Форуғи жайлы жазылған әр түрлі мақалалар мен зерттеулердің маңызы зор. Осы орайда бұл қайталанбас тұлға жайлы жазылған еңбектер негізінен парсы тілді және орыс, ағылшын, түрік тілді болып келеді. Әсіресе көбірек зерделенген еңбектер, Али Асғар Хекмат, Ирадж Афшар, Фахреддин Азими, Моисахед Голамхоссейн, Багер Агели, Торғай Шафак, Ахмед Варди секілді ғалымдардың зерттеу жұмыстары болды. Бұл еңбектерде М.А. Форуғидің өмірі мен қызметі, саяси қызметі, жазушылық жолы, жалпы еңбектері жан-жақты қарастырылады. Әсіресе, оның саяси қызметіне басымдылық беріліп, Ирандағы жаңа мемлекеттік құрылымның негізін қалаушы деп бағаланады. Жалпы алғанда М.А. Форуғи шет елдік зерттеушілер тарапынан толық зерттелмеген немесе зерттеушілер жоқтың қасы, өте аз десекте болады. Дегенмен, біз қарастырып отырған мәселе қазақстандық ирантану тұрғысынан тұңғыш рет зерделенуде.

Талқылау

Мұхаммед Али Форуғи 1877 жылы 15 маусымда Тегеранда көпшілікке танымал, ауқатты исфахандық көпестер отбасында дүниеге келген. Атасы Мұхаммед Мехди Арбаб Исфахани Исфаханның ең ықпалды саудагерлерінің бірі болған және тарих пен географияны жақсы білген екен. Ал, әкесі Мұхаммед Хосейн Форуғи шаһ сарайында араб және француз тілдерінен аудармашысы болған, білімді адам. Сондай ақ, Мұхаммед Хусейн Зока Әл-Молк Насер ад-Дин шах пен Музаффар ад-Дин шахтың билігі кезінде сарайда өз орны бар әрі ақын, әрі жазушы болған. Оған «Форуғи» лақап атын бергенде осы Насер ад-Дин Шах болды. Кейін Насер ад-Дин шах оның басылымдар министрлігіндегі аудармашылық қызметі және басқа да ерен еңбектері үшін Зока аль-Молк атағын береді (разум Королевства патшалықтың ақыл ойы) (Rouzbeh Parham, 1: 63).

Әкесі Мұхаммад Хосейн баласының тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Ол жайында Форуғи өз естеліктерінде «дәл әкем секілді бала тәрбиесінде көп білетін ерекше дарынды адамды көрмедім, менің бойымда қандай да бір жақсы қасиет болса ол әкемнің еңбегі, ал жоқ болса ол өзімнің табиғатымнан, дарынсыздығымнан. Оның осыншама бала тәрбиесіне көңіл бөлуі балаға деген ерекше сүйіспеншілігінен дейді» (Mohammad Ali Forugi, 2: 14). Форуғи әкесінің жол сілтеуімен араб, француз, ағылшын тілдерін үйренеді, содан кейін математика және жаратылыстану ғылымдарын оқып, он екі жасында Дар әл-Фонун мектебіне оқуға түседі. Мұхаммед Али алдымен әкесінің жол сілтеуімен медицина мен фармацевтиканы оқыды, бірақ бұл салада оқуды жалғастыруға қызығушылығы болмағандықтан, әкесінен саланы әдебиет пен философияға ауыстыруына келісімін сұрайды. Мұхаммед Али бұл саланы жылдам меңгеріп, екі тілден де әдеби, философиялық және тарихи жазбаларды еркін оқып, аударады.

Он жеті жасында Форуғи әкесінің көмегімен Ақпарат министрлігіне аудармашы болып қызметке қабылданады және онда ең жас қызметкер болды. Сонымен бірге ол аудармашылықпен қатар жаңадан құрылған жеке медреселерде мұғалім болып жұмыс жасайды. 1899 жылы Мұхаммед Али Форуғи Тегеранда жаңадан құрылған, әкесінің басшылығындағы саяси ғылымдар колледжінде де сабақ бере бастайды (Madreseh-ee olum siyasi). Форуғи өзінің оқытушылық мансабын физика пәнінің мұғалімі ретінде бастады, біраз уақыттан кейін жаратылыстану ғылымдары мектебінде де сабақ берді. Кейіннен «Даралфонун» мектебіне тарих және әдебиет пәндерінен оқытушы болып қабылданады.

Әкесі Мұхаммед Хусейн Зока әл-Молк 1897 жылы «Тарбиат» атты апталық газет шығара бастайды, Форуғи осы газетте философиялық мақалалар мен тарихи өмірбаяндарды аударып, жазумен айналысады. 1900 жылы саяси ғылымдар мектебі құрылған кезде, Форуғи осы мектепте парсы әдебиетінен сабақ берді. Осы кезеңде парсы тілінде тарих және саясаттану пәндерінен оқулықтар болмағандықтан, Форуғи «Азия халықтарының тарихы», «Иран тарихы» және «Рим тарихы» сияқты бірнеше оқулықтар жазды. Ол жайында өз естеліктерінде де атап кетеді (Ali Asgar Hagdar, 3: 18).

Форуғи бұл кезеңде тарих пәнінен басқа экономика және заң пәндерінен де сабақ береді. Экономика курсына дайындық кезінде ол Адам Смиттің «Халықтар байлығы» кітабын аударады. Форуғидің аудармасындағы бұл кітап Иранның қазіргі тарихындағы экономика туралы алғашқы академиялық кітап болып табылады. Оның «Құқық негізі, мемлекеттің шартты этикеті» атты тағы бір кітабы ирандық саясаткерлердің бүкіл буынының санасына зайырлы басқару идеялары мен басқару органдары туралы түсінік енгізді және олардың көпшілігін парламенттік демократия, адами құқықтар, Конституция, биліктің бөліну принципі, меншік құқығы, сөз бостандығы, жұмысшылардың ереуілге шығу құқығы, жеке өмірге қол сұғылмаушылық сияқты жаңа ұғымдармен таныстырды. Мұхаммед Али Форуғидің аударып, басып шығарған алғашқы екі әйгілі кітабы «Халықтар байлығы» мен «Шығыс халықтарының тарихы» болды. Бұл кітаптарды Форуғи 25 пен 26 жас аралығында аударған екен. 1907 жылы Форуғидің әкесі

қайтыс болады, әкесінің атағы Форуғи зока-оль-Молк оған мұраға қалады (Zendeginame Mohammad Ali Forugi, 4: 18).

Мұхаммед Али Форуғи Иран тарихындағы ең жұмбақ масондық тұлғалардың бірі болды. Ол ғалым, жазушы болды, бірнеше тілде еркін сөйледі және Реза ханның билікке келуінде де, Мұхаммед Реза Пехлевидің таққа отыруында да басты рөл атқарды. Ол Пехлеви режимінің саясаткері болды. Форуғи саяси қызметті 1907 жылы «Адамиет» ұйымының мүшесі болудан бастады. Бұл ұйым конституциялық революция кезеңіндегі өте белсенді ұйымдардың бірі болды. Ұйым жалпы сипаты жағынан Мелком ханның «Фарамуш ханесінің» орнын басқан астыртын ұйым болды. Бұл ұйымға тіпті бір қатар уақыттар Мохаммад Али шах та мүше болады. Ұйым жұмысы тек Тегеранмен шектелмей, елдің басқа да қалаларында жұмыс жүргізіп жатты. Мырза Мохаммед хан Мосадық, Сейд Насераллах Тақави; Мырза Махмуд хан Кемал ол-Молк та (Насераддин шахтың сарай суретшісі) осы «адамиет» қоғамының мүшелері болды. 1908 ж. 27 сәуір бұл ұйым тарағаннан кейін, ол Тегеранда қоныстанған француздармен, және өзінің ирандық әріптестерімен бірге Иранның алғашқы масондық ложасын құрады (Turgay Şafak, 5: 45).

Форуғи 1909 жылы небәрі 32 жасында саясатқа Тегеранның атынан Мәжілістің мүшесі ретінде кірді. Кейіннен ол палатаның спикері, содан кейін бірнеше министрліктерде қызмет атқарды. Сонымен қатар үш рет премьер-министр және бір рет премьер-министрдің міндетін атқарушы болды. 1912 жылы ол Иранның жоғарғы сотының төрағасы болды. Бұл қызметте ол жаңа құрылған сот органдарының қалай жұмыс істейтініне қатысты жаңа заңның орындалуын қамтамасыз етті. Содан кейін ол қылмыстық іс жүргізу принциптерін тұжырымдау үшін комиссия құрды. Жоғарғы соттың басшысы ретінде ол хижра бойынша 1332 жылға дейін отырды. Мұстафа әл-Маліктің кабинетінде ол Әділет министрі болды, сол жылы үшінші парламентке сайлау өтіп, Форуғи Тегеранның өкілі болды. Кейінірек премьер-министр болып тағайындалды (Hosnieh al-Sadat Mahdavi, 6: 93).

Форуғи Реза ханның Ирандағы монархияны жою және оны республикамен алмастыру идеясын бар күш-жігерімен қолдады. Ол Қажар билігінің әлсіреп, Реза ханның билікке келуінде үлкен рөл атқарды. 1925 жылы 12 желтоқсанда Реза шахқа Парламенттің шешімі бойынша тәж берілді. Реза шахтың тәж кию рәсімінде 1926 ж. сәуірде, Форуғи жаңа әулет пен Персияның болашағы туралы қызу сөз сөйледі. Оны «Джем тәжі мен Ки тағының мұрагері» деп атайды және оған Пехлеви тегін алуға кеңес береді. Бұл әрекеті Форуғидің исламға дейінгі Иран тарихына деген ерекше қызығушылығын көрсетеді. Әрі ол осы кездегі шахтың елді «парсыландыру» саясаты арқылы Иран халқын біртұтас ұлтқа айналдыруды көздеген еді. Осы кезде «Персия» атауы «ари» ұғымнан шыққан «Иран» атауына ауыстырылады (Hosnieh al-Sadat Mahdavi, 6: 98).

Форуғидің Фердоусидің «Шахнамасына» деген қызығушылығы осы ұлтшылдық идеяларына байланысты болды. Форуғи уақытының көп бөлігін «Шахнамаға» жұмсап, оның екі томдық және таңдаулы бір томдық қысқаша мазмұнын дайындады. Кейінірек Форуғидің бар күш-жігерін жұмсаған бұл ісін оның шәкірттері мен мектебінің ізбасарлары жалғастырды. Нәтижесінде данышпан Әбу әл-Қасым Фирдоусидің «Шахнамасы» империялық идеологияның «Інжіліне» айналды. Ол Шахнаманың дауылпаз жырлары мен мәтінін мақсатты түрде ұлт рухын оятуға қолдануды көздеді. Осының көмегімен халықтың патриоттық сезімін оятып, көтергісі келеді.

1927 жылы 2 сәуірде Форуғи Анкараға елші болып тағайындалады. Түркияда елші болған кезінде бұрынна келе жатқан даулы мәселе шекара кикілжіңдерін шешуге күш салады. Оның ерік жігерінің арқасында 1928 жылы 15 маусымда қол қойылған шекара келісіміне қосымша хаттама дайындалып, қол қойылады және шекара мәселесіндегі ол түйткілдер шешімін табады. Форуғи Түркияда елші қызметін жалғастыра отырып, 1928 жылы шілдеде Ұлттар лигасына Иранның атынан қатысатын делегация мүшесі ретінде Женеваға барады. Алайда, бұл сапар сәтсіз болады. 1930 жылы наурызда Ұлттар лигасына сапарынан кейін ол жаңадан құрылған ұлттық экономика

министрі қызметіне тағайындалды. Сонымен бірге ол сыртқы істер министрінің орынбасары болады. Осы уақыт ішінде ол сыртқы істер министрінің орынбасары ретінде қызмет етеді. Осы қызметте жүргенде Түркияға тағы келді және шекарадағы тәртіпсіздіктерден шиеленіскен қатынастарды шешумен айналысты. Осы кезеңде болған ең маңызды оқиғалардың бірі Реза шахтың Түркияға сапары екені сөзсіз. Шахтың осы сапарды жүзеге асыруына Форуғидің қосқан үлесі зор. Форуғи Түркиядағы оқиғаларды мұқият бақылап отырды және бұл сапарды алдын ала жоспарлады, өйткені ол шахқа ондағы жаңаша өзгерістерді көрсеткісі келді. Реза Шах осы сапардан Иранға оралғаннан кейін елде көптеген реформалар жүргізеді. Форуғи 1935 жылы күйеу баласы мен оның әкесі Асадиге ел ішіндегі Реза шах реформасына қарсы туындаған наразылық дүрбелеңдеріне қатысты деген айып тағылу мәселелері себебінен қызметтен кетуіне тура келеді.

1936 жылы 31 Наурызда Тегеран газеттерінде жаңалықтарда «Форуғидің қызметтен кеткені жайлы жазады. Форуғи 1936 жылы азар (сәуір) айында отставкаға кеткеннен кейін, барлық мемлекеттік қызметтерінен, соның ішінде Мәдениет академиясының президенті қызметінен айырылды. Алайда оған тұрақты қатысушы ретінде мәдени жиындарға қатысуға рұқсат етілді. Сонымен қатар оған Тегеранның университетінде және басқа мекемелерде сөз сөйлеуге рұқсат етілді. (Ali Asgar Hagdar, 3: 20).

Форуғи 1936 жылдан 1941 жылға дейін уақытының көп бөлігін Тегерандағы үйінде көптеген зерттеулер мен кітап жазуға арнады (Hoseini Namze, 7: 29). Бұл отставкадан кейін Форуғидың саяси өмірі біраз уақытқа тоқтайды. Форуғидың саяси аренаға қайта оралуы 1941 жылы 28 тамызда Палатаның сенім дауысын алғаннан кейін алты жылдық үзілістен соң қайтадан премьер-министрдің орнына келумен басталады. Реза Шах тақты ұлына беруге және Ираннан тыс жерлерге кетуге келісіп, Парламентке Форуғи жазған отставкаға кету туралы хатты ұсынды және 1941 жылы 16 қыркүйекте тақтан бас тартты.

Жаңа шахтың бұйрығымен 1941 жылы 21 қыркүйекте сол Министрлер кабинетінің мүшелерімен жаңа үкімет құрылды. 1942 жылы 3 наурызда бас министр болып тағайындалды (уәзір-и дербар), бұл шахтың жеке кеңесшісі дегенді білдіреді. Форуғи бұл кезеңде жас шахтың жеке кеңесшісіне айналады. Форуғи 1942 жылы қазанда Иранның АҚШ-тағы елшісі болып тағайындалды, бірақ 1942 жылы 5 қарашада 65 жасында қайтыс болды.

Форуғи Иранның саяси аренасында сұңғыла саясаткер бола білді. Көріп отырғанымыздай, ол саяси аренада саясатқа ел мен ұлт үшін ішкі және сыртқы қауіптерге қарсы биліктегі олқылықты толтыру және оккупациялық күштерді Отаннан шығаруды реттеуге зор үлес қосты. Сондай-ақ құрылымдық реформалар жүргізу және елді жаңартуға ұмтылу сияқты іргелі істерді жүзеге асыруға ат салысады. Өз заманының саяси алаңындағы төтенше жағдайларды жою немесе тыныштандыру арқылы қазіргі заманғы мемлекет құру жолында орасан іс атқарған белді саясаткер болуымен қатар ғұлама ғалым болуымен де ерекшеленеді. Оның еңбектеріндегі өзекті де көреген пікірлерінің бүгінгі күні де жалғасын табуы оның тұлғасын биіктете түседі.

Форуғи билік пен режимдердің келіп-кететінін дұрыс түсінген көреген саясаткерлердің бірі болды. Ол үшін қашанда еш өзгеріссіз қалатын және бірінші кезектегі өмірлік маңызы бар нәрсе, оны шын жүректен сақтауға тырысу және ешбір жағдайда ымыраға келмеу немесе ешқандай мәміле жасамау керек үш нәрсе бұл: Иран халқы, Иран жері және Иран мәдениеті мен дін. Біз кейбір жағдайларда оның табандылық танытып, өз принциптерін талап ете отырып, биліктен бас тартқанын және саяси күрделіліктерде даналықпен үзілген үзіктерді жалғай білгенін көрдік. Ол өте қиын жағдайларда және саяси және психологиялық қысым астында Иранға қызмет етті (Ali Asgar Hagdar, 3: 141).

Реза шахтың билігі негізінен Ирандағы тұңғыш терең әлеуметтік және мәдени қайта құру кезеңі болды. Осындай жағдайда Форуғи ирандық саяси билікті абсолютті билік езгісінен шартты монархияға ауысуы кезінің негізін қалаушысы болды. Жаңашыл ойлар мен әрекеттерге қадам

жасай білген, Зоко әл-Молк секілді талантты тұлғалардың іс-әрекеттерінің нәтижесінде Иранда «модернизация» пайда болды. Екінші жағынан, ол дағдарыс дәуірінің саясаткері болды, өйткені бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстардың аласапыран жағдайында, Қажар әулетінің құлауымен, Пехлеви әулетінің билікке көтерілуімен кезеңдес премьер-министр болды. Сонымен қатар Реза шахтың тақтан түсіп, Мұхаммед Реза Пехлевидің билікке келу кезеңінде де осы лауазымда болды. Ол үш мерзімді қоғамдық өзгеріс пен билік ауыс-түйісін бастан өткізді.

«Мохаммад Али Форуғи саяси билікке ерте араласты және өз заманының әлемін нақ танып, оның талаптарын түсінді. Әлемнің ұлы және қуатты елдерінің басшыларымен келіссөздерде өзінің өте үстем және тапқыр екенін көрсетіп, өз білімін, ойлары мен тәжірибесін елінің дамуы үшін сарп етті» деп жазады өз еңбегінде Али Асқар Хақтар (Ali Asgar Hagdar, 3: 12). Форуғи ең алдымен шын мағынасында «әлемдік деңгейдегі саясаткер» болды. Ол өз елінің тарихын, мәдениетін жақсы білді және оны шынайы сүйді.

Оның елі үшін жаңашыл идеяларды жүзеге асыру мақсатында жасаған істерінің арасында 1935 жылы мамырда құрылған Иран Мәдениет Академиясын атап көрсеткен орынды. Өйткені Иран Мәдениет Академиясының құрылуы Мұхаммед Али Форуғидің парсы тілі мен әдебиетіне деген жанашырлық істерінің ең үлкені болды. Бұл парсы тілінің сөздік қорының және жазу стилінің дұрыстығын сақтап дамыту байыту туралы ойлардан пайда болды. Парсы тілі академиясын құру әрекеті күтпеген оқиға емес екендігі даусыз. Деххада, Малик әл-Шаер Бахари, Саид Нефиси, Бади аз-Заман Пурзанфар сияқты адамдардың Академияға тоғысуы қазіргі парсы тілін қайта дүниеге әкеліп жан беруіне барынша көмектесті. Форуғи парсы жазуы мәселесін қазіргі әлем мен оның лингвистикалық қажеттіліктері тұрғысынан түсініп, оның шешімін іздеді. Тіл — халық мәдениетінің айнасы, ал мәдениет — құнды және қуатты қайнар көзі деп сенді. Өзінің «мәдени орталыққа жолдауым» деп жариялаған әйгілі жолдауында бұл мекеменің ирандықтарды ұлы Иран жазушылары мен ақындарының құнды шығармаларымен таныстырып қана қоймай, елдегі реформа қозғалысын басқаруда ақылды рөл атқаруы керек екенін атап өтті (Iraj Afshar, 8: 225). Шет тілдерін жақсырақ үйрену және Батыс өркениетімен таныстыратын классиктерінің шығармаларын аудару мәселесіне де тоқталады.

Форуғи осы жылдары әлемнің түкпір-түкпірінен сарапшылар қатысқан Фердоуси конгресін ұйымдастырды. Фердоусидің мыңжылдық конгресін ұйымдастырып қана қоймай, тарих туралы бірнеше еңбектер жазды. Ол сондай-ақ ұлттық ескерткіштер қауымдастығының президенті болды және ирандық көне заттардың сақталуын жоғары бағалады. Оның күш-жігерінің арқасында 1931 жылы тамызда парламент ежелгі заттарды қазуға, табуға, иеленуге және сақтауға мүмкіндік беретін көне заттар туралы заң қабылдады. Зоко аль-Молк білімпаз, әрі мәдениеттанушы ретінде ежелгі Иран мұражайын құру туралы ойларға берілді. «Мұражай дегеніміз не және ол не үшін қажет?» деген сұрақтарды талқылады және мұражайға барудың құндылығы мен маңыздылығына назар аударды (Ali Asgar Hagdar, 3: 16).

Зерттеу нәтижелері

Ендігі жерде данышпан ойшылдың саяси әлеуметтік, ғылыми-прогрессивті ойларына талдау жасау арқылы Ирандағы зиялы ойдың даму эволюциясын талдап көрелік.

Мәдени салада конституциялық кезең алдындағы «зиялылар» («монаверальфекран») насихаттаған жаңашыл идеялар үш деңгейде жүрді, яғни а) әдебиет, ә) саяси ой-пікірлер, б) тарихи. Үш деңгейде де жаңа дискурстың халықтың өткені мен тарихы, ежелгі дәуір мен ирандықтардың шығу тегін дәріптеуге барып тіреледі. Оны біз Ахундзаде, Малкомхан еңбектерінен көре аламыз. Конституциялық құрылымның орнауы жаңа пікірлер қабатын қалыңдата түсті. Мысалы, жаңа деңгейдегі ойшыл жазушылар Алиакбар Деххода, Мохаммад Али Жамалзаде т.б. интеллектуалды ойлардың дамуына үлес қосты (Ali Asgar Hagdar, 3: 23). Олардың жазбаларының формасы да, құрылымы да, мазмұны да жаңаша болды. Ашық мазмұнда, жаңа

мағынада қоғамдағы жаңа саяси-әлеуметтік, экономикалық құбылыстарды тілге тиек етті. Мохаммад Али Форуғи 1907 жылғы конституциялық революция кезеңінде қоғамның саяси өміріне белсенді қатысуға мүмкіндік алған Иран зиялыларының екінші буыны өкілі болды. Сонымен бірге, осы кезеңдегі мәдени дискурс пен саяси өзгерістер арасын байланыстырушы болды. Ол жаңаша білім алған, Иран ежелгі және орта дәуір тарихынан және мәдениетінен толық хабардар, модернизация жайлы толық танымдық ілімі бар реформатор болды. Ойшылды ең алдымен елдің даму мәселесі толғандырды. Тіпті, елдің әлеуметтік-өміріне араласа қоймаған кездің өзінде оны қоғамдық даму фәлсафасы қызықтырды. Оның аудармасындағы «батыс философиясының негіздері» осының дәлелі. Батыс философиясы, қоғам дамуы жайлы теориялар, ежелгі дәуір тарихы, адамзат тарихы Форуғидің көп тоқталып зерделеген саласы болды. Ол осы жинаған білімін билікте жүрген кездерінде қолдануға тырысты. Ондағы мақсат пен үміт сол сәтте ел билігін «жоғарыдан реформалауды» көздей отырып, елде жаңғыру мен жариялылық құндылықтарын ел игілігіне пайдалану үшін дұрыс жағдай жасау болды. Осы себептермен Реза шахтың мақсаттары мен саяси жоспарларына, идеяларына әсер етіп қана қоймай, осы мұратына жету үшін әр түрлі әкімшілік институттарға араласып, әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысып, әр түрлі мемлекеттік қызметтерді атқарады.

Мохаммад Али Форуғи елді әлемдік жаңғыру көшіне ілестірмек мақсатында батыс мәдениетімен таныстыратын түрлі кітаптарды парсы тіліне аударады. Ирандықтарды батыстың заманауи философиясы, экономикалық және саяси идеяларымен таныстыратын бұл аудармалармен бірге түрлі дәрістер мен очерктер жазады. Осы орайда ирандық зерттеуші Ноубахт «Форуғи терең ой иесі болды, экстремистік тенденциялардан аулақ болды. Ол өзі өмір сүрген уақытқа дейін саяси элита арасында бұрын-соңды болмаған батыстың жаңа философиялық және саяси идеяларын зерттеді, ол Иранның саяси құрылымы туралы терең және салмақты түсінікке ие болды. Ол шынайы көзқараспен бар күш-жігерін халықты саяси ағарту бағыттай отырып батыс мәдениетінің классикалық мәтіндерінен аудармалар жасады, дәрістер оқыды және мақалалар жазды. Сол арқылы ирандықтарды заманауи философиялық, экономикалық және саяси идеялармен таныстырды» дей келе былай жазады, «өзге зиялылардың Форуғидың айырмашылығы өзгелер секілді қоғам дертін көрсетіп қана қоймай, ол дертке дауа іздеуінде» (Nobakht, 9: 7). Ол елі үшін қызметінде Иран қоғамын батыс философиясының негіздерімен және батыстағы жаңғыру үдерісінің себептерін классикалық кітаптар арқылы таныстырудан еш танбады. Форуғи әлеуметтік мәселелермен қоса батыс философиясына, әсіресе Платон мен Декарттың пікірлері мен ойларына ерекше қызығушылық танытты. Форуғи модернизмнің ақылға негізделгенін және Декарт теориясын аударуы мен оның «Мен ойлаймын, сондықтан мен бармын» деген тіркестеріне баса назар аударуы Иран қоғамына рационалдық ұғымын тереңнен жеткізу тәсілі екенін жақсы білді» деп жазады ирандық зерттеушілер (Moghaddasi, 10). Оның аудармасындағы Платонның «Сократтың даналығы» атты философиялық еңбегі, Декарттың «Әдістер туралы пайымдау» деп аталатын шығармасы бір ғасырға жуық уақыттан кейін де ерекше құнды дүние болып қала берді. Форуғи Декарт еңбегін аударып болған соң, іле-шала «Еуропадағы даналық» кітабын аударды. Өйткені Декарттың философиялық шығармасын түсіну үшін алдымен еуропадағы даналық ілімнен хабардар болу керек деп сенді (Hosnieh al-Sadat Mahdavi, 6: 9–8).

Осы мақсатта «Еуропадағы даналық» деп аталатын үш томдық аударма кітабын жан-жақты талданған кіріспемен басып шығарды. Бұл кітап ондаған жылдар бойы ирандықтардың Батыс философиясын түсінуге арналған негізгі анықтамалығы болды. Кіріспеде ол батыстағы философияның тарихи эволюциясын сипаттайды. Парсы тіліндегі алғашқы батыс философиясын таныстырушы шығарма болған бұл жұмысты Ирандағы саясатқа арналған заманауи және ұтымды құндылықтардың философиялық негізі санауға болады. Оның аудармасында жарық көрген философия тарихы батыстағы философтардың ойлары мен жағдайларына шолу болды.

Оқырман кітаптың үш томын оқығаннан кейін жаңа түсінік пен санаға ие болады және «ең болмағанда, батыстағы өнер мен технологиялық жетістіктер жаңаша инновациялық ойлау тәсілі мен жаңаша өмір нәтижесі екенін ұғынады» деп сенеді. Бұл жұмысты зерделей келе Форуғидің тереңнен ойлайтын ойшыл екенін көреміз. Ол бәрінен бұрын халық санасына әсер етуді ойлайды. Яғни, ең алдымен адамдардың ойы түзелуі керек, жаңаша ойлау қабілетін қалыптастыру керек деп сенді. Ол үшін ең үлкен құрал философиялық шығармалар, ондағы танымдық терең ойлар мен даму сатысын түсіндіру деп сенді. Басқаша айтқанда жаңа қоғамның теориялық негізін салуды ойлайды (Варди, Ахмед, 11: 165).

Карл Маркстың «Капитал» кітабының алғашқы парсы тіліндегі аудармасы да Форуғидің еңбегімен жарық көреді. Алайда Форуғидің либералды көзқарастағы батыс философтарының кітаптарын аударып, шығара бастауы Иранның интеллектуалды қоғамындағы марксизмнің толқуының өріс алуына байланысты аяқсыз қалды.

Форуғидің сақталған бірнеше том болып жарияланған шығармаларының арасында Иран атауы, Иран тарихы, мәдениеті, әдебиеті және Иран халқы деген ұғымдар бәрінен бұрын және жиі қайталанатын. Бұл Форуғидің интеллектуалды жұмысы толығымен Иран мен ирандықтарға, елге және халыққа арналғанының көрінісі.

Шын мәнінде, Форуғи реформашыл зиялылардың өкілі ретінде Иран жастарын оқыту және оларды ғылым, саясат, экономика және мәдениет саласындағы кең ауқымды білімге негізделген қазіргі заманның философиялық перспективаларымен таныстыру арқылы Иранда қажетті реформалардың алғышарттарын жасай алуға болады деп үміттенген.

Форуғи адамзат өркениетінің тарихи дамуы жайлы кемел біліміне сүйеніп, елдегі жаңашыл өзгерістерді іске асыруға ден қояды. Бұл жолда оны болашақ қоғам қандай болуы керектігі және ондағы билік жүйесі қандай болғаны жайлы ойлар қатты мазалайды. Оның жоғары өркениетті қоғам құру туралы пікірлері де өзгеше болды. Ол өркениет жайлы ойларында «жоғары өркениетке жету үшін тәрбие мен мәдениеттің маңыздылығын» сөз етеді. Өзінің радиодан сөйлеген сөзінде: «Мәдениетті дамыту арқылы біз ұлттың дамуын жеделдете аламыз» дейді (Мұхаммад Али Форуғи, 12: 225).

Сондықтан да, дамыған қоғам құрудағы мәдениеттің алатын орнын айрықша атап көрсетті. Мәдениетті қоғам дамыған қоғам деген пікірді жоғары ұстанады. Ұлт санасын тәрбиелеу, мәдениетін көтеру қоғамда заңды қамтамасыз етеді деп сенді. Мысалы, «Әр ұлт, әрине, өркениетті болуы керек, бірақ өзгелерден жоғары емес... Бірақ ұлттың қадір-қасиеті – оның білім беру және өркениет саласындағы артықшылықтарында...» (Мохаммад Али Форуғи, 13: 171–197). Бұл жолдар оның ұлттың интеллектуалдық дамуын алға қоятынын, жоғары өркениетке жету үшін білім саласын жетілдіру деп нық сенетінін көреміз.

Форуғи тәрбие мен оның қоғам құрылымында және өмір сүрген ортаның даму жағдайына әсерін терең зерттейді. Ол білім беру саласына шынайы мән бере отырып, ұлтты тәрбиелеу жаңа мәдени орталықтар құрмастан, дәстүрлі біліммен қатар жаңа білімді меңгерместен мүмкін емес деп сенеді. Осы ойда ол жаңа мәдени және тәрбие әдістемелерін зерделей бастайды. Осының нәтижесінде жаңа білімді таратуды, газет-журналдар басып шығаруды замананың өзгерістерін түсініп, ұғыну үшін маңызды құрал деп есептеді. Оның мына сөзіне назар салсақ «ұлт тәрбиесі басқалардан маңызды, бірақ одан да маңызды нәрсе ол ұлттық моральдің көзі болатын идея, яғни идеология» дейді (Мохаммад Али Форуғи, 12: 63). Бұл сөзі қоғамдағы ұлттық идеологияның орнына мән бергенін көрсетеді.

Форуғидің тағы бір назар аударарлық көзқарасы – өркениетті қоғам жайлы ойы. Ол Иран қоғамындағы дағдарыстың себебі билік пен халықтың заңды сақтамағанынан деп түсінді. Оның ойынша заңға құрмет көрсеткен халық пен ұлт қана өркениетті және прогрессивті бола алады. «Қоғамда заң бірінші орында тұру керек және оны қоғамның әр мүшесі орындауға сақтауға міндетті, міне сонда ғана қоғам дамиды» (Мохаммад Али Форуғи, 12) деген

қорытындыға келеді. Ойшыл батыс, шығыс ойшылдарының еңбектерін зерделей келе, әділетті қоғам құру және елді жаңғырту секілді идеяларды жүзеге асыру жолдарын іздейді.

Сондай-ақ, Зоко әл-Молктың жеке хаттарын зерделесек, оның өзіндік жеке ұстанымдарының да ерекшелігін байқауға болады. Мысалы: «ендігі жерде жаңа дәуір халықаралық бірлестікпен өмір сүреді, яғни ешбір халық ұлттар мен мемлекеттер қауымдастығынан қалыс қала алмайды. Әр мемлекеттің ішкі жағдайына басқа мемлекеттердегі жағдай әсер етпей қоймайды, сондықтан олар басқа елдердегі өзгерісті бақылауға мәжбүр» деп жазады (Іraj Afshar, 8: 55–71). Бұл ойлар оның болашақ жайлы көреген пікірлерінің бір ұштығын ғана аңғартады.

Осы орайда Иранның бір туар тұлғасы М.А. Форуғидің қайраткерлік бейнесін төл тарихымызбен байланыста, яғни, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының бейнесімен салғастыра талдап көрсек.

Батысты жайлаған жаңғыру үдерісінің толқыны бүкіл Азияны шарпыған еді. Дәл осы Форуғи дәуірінде біздің жерімізде де ел азаттығы, бостандық тақырыбы басты мәселеге айналған кезең болатын. Қазақ зиялылары да елді жаңғыртуда алғашқы қадамдарын өз елдерінде білім беру жүйесін реформалауға ұмтылудан бастады. Қазақ тілінде білім беруге және қарапайым қазақтар үшін қолжетімді мектептер ашуға күш салды. Халыққа білім беру, ұлт санасын тәрбиелеу, ғылым мен әдебиет, әлеуметтік-құқықтар саласын дамыту мәселесі бірінші орынға қойды. Қазақ қоғамының рухани өмірінің мәнін құрайтын, ең өткір мәселелерді көтеріп, халықтың келешекке деген үмітін ұштап, арманын қанаттандыруға, құндылықтарын қадірлеуге тырысты.

Жаңаша ойдағы ұлт зиялылары бар күш-жігерлерін өз халқының артта қалған тұрмыс-тіршілігін өзгертуге, ұлттық тәуелсіздік жолында күресуге, елдің дамуына үлес қосуға бағыттады. Халықты білім алу, ғылым және өнермен айналысу үшін насихат жүргізді. Осылайша, XX ғасырдың басында әлем деңгейінде орын алған жаңа қоғамдық даму мен жаңғыру үдерісі елдегі жаңаша ойлы, зиялы ортаның қалыптасуына себеп болды. Ұлт зиялыларының басты идеясы ағартушылық пен жаңашылдық бағытта болды. Біртіндеп ағартушылық ұстанымдарымен қатар қоғамды өзгерту, жаңа қоғам құру идеясын да ұсына бастады.

Бұл кезең зиялыларының екі елде де көтерген мәселелері, ұстанымдары да үндес болып келеді. Оның себебі, қазақ және Иран, тіпті бүкіл Орта Азия мемлекеттерінің зиялыларын идеялық қайнарларының ортақтығынан болса керек. Бұл орайда мысал ретінде, осы елдер арасындағы интеллектуалдық байланыстың, жаңашыл ортақ идеялардың көзі және таратушысы болған газеттерді атап көрсетсек болады. Осы кезеңнің барлық зиялылары сол кездердегі кең танымал шығыс газеттерімен таныс болған. Мысалы, Калькуттада жарияланған «Хабль ал-матин», Каирдегі «Соррая» (Плеиада) және «Парвареш», Стамбулдағы «Ахтар» (Жұлдыз), газеттері барлық жаңаша идеялар мен елдер арасындағы өзгерістер жайлы жазып отырды. Бұл басылымдар сол кезеңде Орталық Азия халықтарының жабық әлемінің сыртқы ортасымен қарым-қатынасының алғашқы құралы болды», – деп жазады (Исмайлов, Базарбаев, 13: 44–51). Дәл осы басылымдар ирандық интеллектуалдардың алғашқы буын өкілдері, яғни ағартушылық идеяны уағыздаушылар арасында да танымал болды және біразы сол басылымдардың шығуына ат салысты. Ресей зерттеушісі Дорошенко «Елден тыс жерде жарияланған парсы тілді басылымдардың, яғни, Калькуттада – «Хабл ал матин», Каирде – «Соррея», «Парвареш», Константинопольде – «Ахтар» секілді газеттердің таралуында иран зиялылары үлкен рөл атқарды», – деп мәлімдейді (Дорошенко, 14: 49–62). Бұл газеттерде Шах деспотизмі мен шетелдік капиталдың Иранның экономикалық, саяси және мәдени артта қалуын күшейткен, елдің ішкі өміріне зиянды әсер еткені туралы айтылды. Сонымен қатар, батыс ғылымы мен техникалық жетістіктерін көпшілікке таныстырып отырды. Ирандағы дәстүрлі білім беру, басқару жүйесі, билік сынға алынып, халыққа саяси бостандық беру талаптары осы басылымдар арқылы да айтылды. Форуғидің әкесі мырза Хасан Форуғи Зоко

ал-Молк кітапхана ашып, «Тарбиат» газетін шығарады (Iraj Afshar, 8: 55–71), кейіннен ол газетте ұлы Мұхаммед Али Форуғи қызмет етеді.

Жоғарыда аталған танымал газеттердің нұсқалары, яғни, Қажарлар дәуірінде жарық көрген бірқатар мерзімді басылымдардың Ғылым Ордасының Орталық ғылыми кітапханасында, сирек кездесетін кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімі мен ҚР Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған (Қамбарбекова, Боранбаева, 15). Көріп отырғанымыздай бұл кезең зиялыларының арасында идеялық алмасулары болғаны анық. Бұл мысал, ғасырдың басындағы екі елде орын алған саяси қоғамдық өзгерістер мен ұлт санасының оянуына әсер еткен қозғаушы идеялардың ортақтығының дәлелі. Бұдан шығатын ой қазақ даласындағы интеллектуалды қозғалысқа бүкіл шығыста белең алған үлкен үдерістің ықпалы болғаны.

Екінші бір ортақ қайнар осы екі ел зиялыларының ғасыр басында білім алған орталықтарының ортақтығы. Бұның өзі олардың ортақ идеяны ұстануының себебін ашса керек. Мысалы, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының біразы Ресейдегі, енді бірі Шығыс елдеріндегі, не Батыстағы оның ішінде Берлиндегі жоғары оқу орнының түлектері болды. Әсіресе, Стамбул университеті мен Петербург қаласы бір қатар қазақ зиялыларының білім алған орталығы болды. М. Қойгелдиев, Петербург университеті қазақ жастары үшін нағыз үлкен білім шаңырағына айналған деп атап көрсетеді. Қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларға куә болуы, қоғамды жаңғырту жолына түсуге әрекет еткен орыс демократиялық күштерінің ықпалын бастан кешіруі олардың саяси-қоғамдық көзқарастырының қалыптасуына әсер етеді. Ұлттық интеллигенцияның дербес саяси күш ретінде белсенді қоғамдық күреске араласуы 1905 жылдан басталады (Кендирбаева, 16: 5–36). Бұл орталықтар Иран зиялыларының да білім алған ошағы екені белгілі. Қазақ зиялылары да, Иран зиялылары да елді жаңғыртуда алғашқы қадам ретінде өз елдерінде білім беру жүйесін реформалауға ұмтылды. Біртіндеп ағартушылық ұстанымдарымен қатар қоғамды өзгерту идеясы туындап жатты. Орта Азия мен Қазақ даласында да бұл идея кең өріс алып, отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық қозғалыстары бой көрсете бастады.

Алаш қайраткерлері халықтың ұлттық санасын мемлекеттік деңгейге көтерді. Алаш партиясы сол кездегі қоғамның проблемаларын шешу үшін шаралар кешенін әзірлеген қазақтардың алғашқы саяси ұйымы еді. Алашордалықтардың негізгі идеясы халықтың бірлігі болды және бұл ұран бүгінгі күнге дейін өзекті. Алаш қозғалысының негізгі мақсаттары мемлекеттік өзін-өзі басқарудың ұлттық жүйесін құру, озық әлемдік тәжірибені пайдалана отырып, қазақ қоғамын жаңғырту болды (Қыдырәлиева, 17). Бұл идеяның Форуғи көтерген идеямен үндестігі анық байқалады. Форуғи Иранда тіл тазалығы, ұлттық бірегейлік мәселесін ту етті десек. Қазақ зиялылары ұлттың мәдени ғана емес, саяси атрибуты ретінде ұлттық тіл, ана тілінің тағдырына қамқорлық көрсетті. Мысалы, ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлының осы бағыттағы атқарған істері ерекше болады. «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады», – деп терең ойланған ұстаз өзінің бар ғұмырын осы жолға сарп етеді (Байтұрсынұлы, 18: 375–78). А. Байтұрсынұлының ұлт болашағы үшін жасаған еңбектерінің алды «қазақ әліпбиін» жасап шығуы еді. Қазақтың өз жазуы, өз баспасы, басылымдары болу керек деп ұрандаған барлық Алашорда қайраткерлерінің ойында ұлт санасын ояту, ұлт құндылықтарын сақтау болды. Олар болашақ қазақ мемлекетін құру үшін ең алдымен халықтың ұлттық санасын ояту және қалыптастыру қажеттігін пайымдады. Орыс отарынан, басқыншы саясатынан құтылудың ең тиімді жолы – ұлттық сананы ояту. Ол үшін ең алдымен халықтың тілін және әдебиетін, тарихын, ең бастысы ұлттық сананы қайта жаңғырту екенін Алаш қайраткерлері жақсы түсінді. Бұл мәселе төңірегінде 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» өлеңдер жинағы адамға философиялық ой тастайды. «Масаның» негізгі

идеясы — жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, жұрт санасын масаша ызындап ояту, еңбек етуге үндеу. Бұлардың барлығы да екі елдегі зиялы оймен, ұлттық сананың даму үдерісін және өзара үндестігін көрсетеді.

Жалпы салғастыра қарағанда М.А. Форуғид идеялық бастамаларында жаңа қоғамның теориялық негізін қалауды көздеп, өз мақсатын ұлт санасын тәрбиелеуден бастауды жөн санады. Батыс философтарының еңбектерін аударып басып шығару арқылы жоғары өркениетке қол жеткізуді көкседі. Бұл идеялар қазақ зиялыларының да пікірлерімен астасып жатыр.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Форуғи қазіргі заманның парадигмасын шынайы қабылдаған жаңашыл тұлға болды. Ол ұлттық санадағы өзгерістердің қоғамдағы, саяси және экономикалық өзгерістерге ұласатынын және адамзат өркениетінің тарихи даму формасынан орын алатынын нақ түсінді. Сондықтан, ұлттық сананы жетілдіру, жаңа толқын зиялы қауым тәрбиелеу идеясын қолдады. Осы ойымыздың дәлелі ретінде «Егер біз либералды демократия теологиясымен қазіргі саяси ғылымдар арасындағы байланысты байыптап қарар болсақ, онда М.А. Форуғи секілді адамдардың саяси ғылымдар мектебінде дәріс беріп, мәтіндер құрастырудан басқа либералды-демократиялық құндылықтар үшін күрестегі стратегиялық әрекеттердегі рөлін көре аламыз» дейді зерттеуші Ш. Могими (Shervin Moghimi, 14). Жоғарыда айтылып кеткендей, Форуғи жаңа дәуір философиясының бастауынан хабардар болған, батыс философиясының негізінде жаңа биліктің теориялық негізін қалауға тырысты. Ол ирандықтарға қоғам өзгерістеріндегі философияның негізгі орнын түсіндіруге ұмтылды. Форуғи философиялық жаңаруды ұлттың дәстүрлі даналығын және тарихын қайта қарастыру, оны жаңа идеялармен ұтымды ұштастыру деп түсінді. Сол себептен, өз идеяларын, ойын дамыту мақсатында ежелгі даналықтарды және Ислам дәуіріндегі философтардың еңбектерін зерделеді. Ол еңбектерді зерделеп қана қоймай, аударып, халқының кәдесіне жаратуды ойлады.

Бұдан көретініміз зиялы қауымның мемлекет пен халық санасының дамуында айрықша орынға ие екендігі. Қашанда зиялылар қоғам дамуының қайнары болып қала бермек. Бұл мақала Иран зиялыларының белсенділігінің даму үдерісіне М.А. Форуғи өмірі арқылы талдау жасауға ұмтылыс болып табылады.

References

- Afshar, 1400 — *Afshar Iraj Siasatname Zakalmolk*. Magoleha nameha va sohanranihae siasy. [Zika al-Maliki politics: articles, letters and political speeches]. Tehran: Published by Dr. Muhammad Afshar, 1400. 208 p. (In Pers.).
- Ahmadi, 1394 — *Verdi Ahmadi Jizn y vremena Mohammada Ali Faruki*. [The life and times of Mohammed Ali Forougi] Tehran: opublikovano izdatelstvom Namak. Tegeran, 1394. URL: <https://irdc.ir/en/news/249/a-brief-look-at-the-positions-and-activities-of-mohammad-ali-foroughi> (access date 07.02.2023) (In Pers.).
- Baitursynuly, 2013 — *Baitursynuly A. Alty tomдик shygarmalar jinagi* [Collected Works]. Almaty: Elshezhire, 2013. 384 p. (In Kaz.).
- Doroshenko, 1998 — *Doroshenko E.A. Shitskoe duhovensto v dvuh revolutsiah: 1905–1911 y 1978–1979*. [Shiite revolution in two revolutions: 1905–1911 and 1978–1979 gg]. Moscow: Institute of Oriental Studies RAS, 1998. 240 p. (In Russ.).
- *Tasire raftare shah dar tarbiat Iran* [The impact of the Shah's behavior on Iranian education], 2023. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n3/mode/2up?view=theater> (access date: 02.11.2023) (In Pers.).
- Forugi, 1377 — *Mohammad ali Forugi*. «Zokol Molk» tarihe tahodjome farhange garb. Majmueie shahid bahonar. [History of Western cultural intersection]. Tehran: Published by Dr. Bahonar, 1377. 168 p. (In Pers.).
- Forugi, 2023 — *Mohammad Aly Forugi*. Avalin raye hekmat orupai baro Iranian. [Muhammad Ali Forougi is the first European narrator of wisdom for Iranians], 2023. URL: <https://www.bbc.com/persian/iran-features-48096202> (In Pers.). (access date: 02.11.2023)

Forugi, 2023 — *Zendeginame Mohammad Ali Forugi*. [Biography of Muhammad Ali Farouqi], 2023. URL: <http://moaser.iki.ac.ir/book/export/html/527> (access date: 20.08.2023)

Forugi, 2023 — *Zendeginame Mohammad Ali Forugi*. Farhangestan chist. [What is a Farhangestan], 2023. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n11/mode/2up> (access date: 20.08.2023).

Hagdar, 1384 — *Ali Asgar Hagdar* Mohammad Ali Forugi va sahtarhae nowin madani. [Mohammad Ali is the youngest of the righteous. Muhammad Ali Farouqi and the new civil structures]. Tehran, 1384h. 165 p.

Hoseini, 2015 — *Hamze Hoseini* Payan name karshenasi Arshad reshte tarih. Nasionalizm dar andishe ye siyasatvarzane asre Pahlavi aval. (Bar andisheye Mohammad Ali Foroughi...) // [Hoseini Hamze. Title: Nasionalism In First Pahlavit]. Tehran, 2015. 93 p.

Ismailov, Bazarbayev, 2013 — *Ismailov A.I., Bazarbayev K.K.* Jadidizm – istoria prosvetitel'skogo dvizheniya I svobodnoy mysli v sentralnoy Azy, konets devytnatsatogo – nachalo dvatsatogo [Jadidism – the history of the Future Movement and its own ideas in Central Asia, konets devyatnadzat – the beginning of the dual faith]. A.: Let, 2013. No. 1(27). Pp. 44–51. (In Russ.).

Kambarbekova, Boranbayeva, 2021 — *Kambarbekova G.A., Boranbayeva A.* Gadjarlar aylety tusyndagi Irannig merzimdi basylimdaryna sholu [Review of periodicals of Iran during the Khazhar dynasty] // Proceedings of the Conference “Qazaqstan jane Shygys elderi: otkeny, bugini jane olashagy”. Al-Farabi KazNU. Oriental Studies faculty. Almaty, 2021. (In Kaz.).

Kendirbaeva, 1999 — *Kendirbaeva G.* We are children of Alash... The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // Central Asian Survey, 1999. No 18(1). Pp. 5–36. (In Eng.).

Kydyralina, 2013 — *Kydyralina Zhanna* Alashskaya ideya y nezavisimost Kazakhstana: uroki istoriy [Alash's idea and independence of Kazakhstan: the history of the world]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5887/>. (In Kaz.). (access date: 20.08.2023)

Mahdavi, 2007 — *Hoseini al-Sadat Mahdavi*. Barrasie amalkard siasy Mohammad Aly Foroughi dar doreie Pahlavie aval. payan name jaht ahz daraje karshenasie arshade tarihe Irane eslami [Hosnieh al-Sadat Mahdavi. Theses Title: Stady of Mohammad-Ali Forouqi s Practice in the First Pahlavi Period]. Tehran, 2007. 134 p. (In Pers.).

Moghaddasi, 2020 — *Ahmad Moghaddasi*. Mohsen foroughi (1907–1983): thoughts and sustainability in the works of an iranian modernist architect. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mohsen-foroughi-1907-1983-thoughts-and-sustainability-in-the-works-of-an-iranian-modernist-architect/viewer>. (In Eng.). (access date: 20.08.2023)

Moghim, 2019 — *Shervin Moghim*. Razmishleni o traktate o konstitutsionnih pravah URL: http://www.ipsajournal.ir/article_384_en.html?lang=fa. (In Pers.). (access date: 20.08.2023)

Nobakht, 2020 — *Mohamad Ali Nobakht*. https://history.bojnourd.iau.ir/article_679746.html?lang=en (access date: 14.08.2023). (In Pers.).

Parham, 2017 — *Rouzbeh Parham*. dok.diss: jahte dariofte daraje karshenasi Arshad reshte alume siasy.danaeshgah Azady.Kermanshah.envan: duganei jomhuriat va saltanat dar nezam fekri va andishegy Mohammad Ali Fourughi. [Rouzbeh Parham. doc.diss. Subject: Dichotomy of republic and monarchy in the System of Mohammad Ali Forouqi's thought. Islamic Azad University]. Kermanshsh Branch, 2017. 104 p.

Şafak, 2020 — *Turgay Şafak*. Modern Iran Mimamrlarından Muhammed Ali Furugu [One of the architects of modern Iran Muhammed Ali Furugi]. URL: <https://www.iramcenter.org/modern-iranin-mimarlarindan-muhammed-ali-furugi-349> (access date: 14.08.2023). (In Turk.).

Әдебиеттер

Байтұрсынұлы, 2013 — *Байтұрсынұлы А.* Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Елшежіре», 2013. 384 б.

Варди, 1394 — *Варди Ахмед*. Жизнь и времена Мухаммеда Али Фаруки // زندگی وزمانه محمد علی وادی، احمد. ۱۳۹۴. تهران: نشر نامک. Тегеран: Намак, 1394.

Дорошенко, 1998 — *Дорошенко Е.А.* Шиитское духовенство в двух революциях: 1905–1911 и 1978–1979 гг. М.: Институт востоковедения РАН, 1998. 240 с.

Исмаилов, Базарбаев, 2013 — *Исмаилов А.И., Базарбаев К.К.* Джадидизм – история просветительского движения и свободной мысли в Центральной Азии, конец девятнадцатого – начало двадцатого века. Лет, 2013. № 1(27). С. 44–51.

Кыдыралина, 2013 — *Кыдыралина Ж.* Алашская идея и независимость Казахстана: уроки истории. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5887> (дата посещения: 20.08.2023)

Қамбарбекова, Боранбаева, 2021 — *Қамбарбекова Ғ.Ә., Боранбаева А.Ж.* Қажарлар әулеті тұсындағы

Иранның мерзімді басылымдарына шолу // Конференция материалдары жинағы. «Қазақстан және Шығыс елдері: өткені, бүгіні және болашағы». ҚазҰУ Шығыстану факультеті. Алматы, 2021.

Форуғи, 2023 — *Форуғи Мохаммад Али* // تاثیر رفتار شاه در تربیت ایرانی. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n3/mode/2up?view=theate> (дата посещения: 02.11.2023)

Форуғи, 2023 — *Форуғи Мохаммад Али* Иранның соңғы жүз жылындағы кітаптар; Ирандықтар Үшін Еуропалық даналықтың алғашқы баяндаушысы / اولین راوی حکمت اروپایی برای ایرانیان محمدعلی فروغی. URL: <https://www.bbc.com/persian/iran-features-48096202> (дата посещения: 02.11.2023)

Форуғи, 2023 — *Форуғи Мохаммад Али* Мәдениет деген не? فرهنگستن چیست. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n11/mode/2up> (дата посещения: 20.08.2023)

Afshar, 1400 — *Iraj Afshar Siasatname zakolmolk: magolo ha, nameha va sohanronyhae siasy* // Зокломолктын саясатнамесі: хаттар, саяси баяндамалар.. پور سیاست نامه ذکا الملک:مقاله ها، نامه ها و سخنرانی های سیاسی محمد افشار. ۱۴۰۰. ۱۶۹ص

Forugi, 1377 — *Mohammad Ali Forugi "Zoko ol molk" tarihe tahojme farhangi garb* // Зокломолк. батыс мәдениетінің басқыншылығы тарихы. محمد علی فروغی "ذکاء الملک" تاریخ تعاجم فرهنگی غرب. مجموعه شهید باهنر. تهران. ۱۳۷۷. 168 p.

Forugi, 1377 — *Zendeginame Mohammad Ali Forugi*. Мухаммад Али Форуғидің өмірбаяны. URL: <http://moaser.iki.ac.ir/book/export/html/527> (дата посещения: 20.08.2023)

Hagdar, 1384 — *Ali Asgar Hagdar Mohammad Ali Forugi va sahtarhae nowin madani*. [Ali is the youngest of the righteous. Muhammad Ali Farouqi and the new civil structures. Tehran, 1384h. 165 p.

Hagdar, 1384h — *Ali Asgar Hagdar Mohammad Ali Forugi va sahtarhae nowin madani*. [Ali Asgar Hagdar. Muhammad Ali Farouqi and the new civil structures. Tehran, 1384. P165] // علی اصغر حقدار. محمد علی فروغی و ساختار های نوین مدنی. تهران، ۱۳۸۴. ۱۶۵ص

Hoseini, 2015 — *Hamze Hoseini Payan name karshenasi Arshad reshte tarih*. Nasionalizm dar andishe ye siyasatvarzane asre Pahlavi aval. (Bar andisheye Mohammad Ali Foroughi.....) // [Hoseini Hamze. Title: Nasionalism In First Pahlavi Poliricians thoughr based on mohamad ali Foroughi, Seyd Hassan taghi Zade, Abdolhossein Teimor Tash, Mokhberolsaltane Hedayt, Ali Asghar Hekmat]. T., 2015. 93 p.

Hoseini, 2015 — *Hoseini Hamze Payannameye karshenasi Arshad reshteye tarih*. [Title: Nasionalism I n First Pahlavi Poliricians thoughr based on mohamad ali Foroughi] // حمزه حسینی. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علی فروغی (.....). تهران ۱۳۹۳. ۹۳ص. ناسیونالیسم در اندیشه ی سیاست ورزان عصر پهلوی اول با تکیه بر اندیشه ی محمد. تهران ۱۳۹۳. ۹۳ص. [Hoseini Hamze. Title: Nasionalism I n First Pahlavi Poliricians thoughr based on mohamad ali Foroughi] // حمزه حسینی. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علی فروغی (.....). تهران ۱۳۹۳. ۹۳ص. ناسیونالیسم در اندیشه ی سیاست ورزان عصر پهلوی اول با تکیه بر اندیشه ی محمد. تهران ۱۳۹۳. ۹۳ص.

Kendirbaeva, 1999 — *Kendirbaeva G. We are children of Alash...* The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // Central Asian Survey, 1999. No 18(1). Pp. 5–36.

Mahdavi, 2007 — *Hosnieh al-Sadat Mahdavi Theses Title: Stady of Mohammad-Ali Forouqi s Practice in the First Pahlavi Period* // حسنیة السادات مهدوی. بررسیه عملکرد سیاسی محمد علی فروغی در دوره پلوی اول. پایان نامه: جهت اخذ درجه // کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی. T., 2007. 134 p.

Moghaddasi, 2020 — *Ahmad Moghaddasi Mohsen Foroughi (1907–1983): thoughts and sustainability in the works of an iranian modernist architect*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mohsen-foroughi-1907-1983-thoughts-and-sustainability-in-the-works-of-an-iranian-modernist-architect/viewer> (дата посещения: 20.08.2023)

Moghami, 2019 — *Shervin Moghami* URL: http://www.ipsajournal.ir/article_384_en.html?lang=fa (дата посещения: 20.08.2023)

Nobakht, 2020 — *Mohamad Ali Nobakht*. [Rationality and modernism in the thoughts and works of Mohammed Ali Forugi.]. URL: https://history.bojnourd.iau.ir/article_679746.html?lang=en (дата посещения: 14.08.2023)

Parham, 2015 — *Rouzbeh Parham* док. дисс. Subject: Dichotomy of republic and monarchy in the System of Mohammad Ali Forouqi's thought. Islamic Azad University Kermanshsh Branch // روزبه پرهام. عنوان پایان نامه: دوگانگی جمهوری و سلطنت در نظام فکر و اندیشگی محمد علی فروغ جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی. دانشگاه ازادی. کرمانشاه ۱۳۹۴. 104 p.

Şafak, 2020 — *Turgay Şafak* URL: <https://www.iramcenter.org/modern-iranin-mimarlarindan-muhammed-ali-furugi-349> (дата посещения: 14.08.2023)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Ахметова Ж., Эгамбердиев М., Әбікей А.	
ТҮРКІСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН МЕЖЕЛЕНУ ТАРИХЫНАН.....	7
Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т.	
ҚАЗАҚСТАН КИНЕМАТОГРАФИСТЕР ОДАҒЫНЫҢ СОҒЫСТАН KEЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (1946–1970).....	24

ТАРИХ

Әбдікұлова Г., Төлєнова З.	
КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫНЫҢ КӨЗДЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	37
Бейсембаева А.Р.	
XVII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРДЫҢ KEЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....	52
Беркінбаев О.У.	
АБЫЛАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДА МАНЬЧЖУР ӘУЛЕТІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ...	67
Жұматай С.	
ӘБІЛМӘМБЕТ ПЕН АБЫЛАЙДЫҢ РЕСЕЙ ПРОТЕКТОРАТЫН ҚАБЫЛДАУ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН БАРЫСЫ (1740 Ж.) ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ.....	83
Қабылдинов З.Е.	
СҰЛТАН СҰЛТАНМАМЕТТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ KEЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–50 ЖЫЛДАРЫ).....	94
Қали А.Б.	
XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ЖЕТІСУ ЖЕРІНЕ ТАТАРЛАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫНАН.....	111
Қуанбай О.	
АБЫЛАЙ СҰЛТАННЫҢ ШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ САЯСАТЫ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–40 жж.).....	124
Қоңырова А.М.	
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ОРЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ).....	142
Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш.	
МҰХАММЕД ӘЛИ ФОРУГИДІҢ ИРАНДА ЖАҢА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОРТА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....	154
Рысқұлов Т.А.	
ОРТА ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫ МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ОРНАУЫ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАННЫҢ РӨЛІ (1730–1750 ЖЖ).....	169
Токболат С.Т., Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т.	
ДАЛА ЖОРЫҒЫ: 1839 ЖЫЛҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ХИУА ЖОРЫҒЫНДАҒЫ КІШІ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РӨЛІ.....	184
Торайғыров Е.М.	
ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ, ӘУЛЕТТІК ЖӘНЕ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ.....	202
Мұхатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А.	
ОТЫНШЫ ӘЛЖАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	218
Ноури М., Жеңіс Ж., Ализәде	
XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНАН ИРАНҒА РЕЗА ШАХТАН БАСТАП БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН ҚОНЫС АУДАРУЫ.....	234

АНТРОПОЛОГИЯ

Досымбетов Н.А.	
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕГІНШІЛІК МӘДЕНИЕТІ (ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕСІМЕН).....	247
Сейтхан Ш.	
МОҢҒОЛДАРДЫҢ ЖЫЛҚЫҒА ҚОЛДАНАТЫН ТАҢБАЛАРЫ ЖӘНЕ ТАҢБАЛАУ ДӘСТҮРЛЕРІ.....	261

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Ахметова Ж., Эгамбердиев М., Абикей А. ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ ТУРКЕСТАНА.....	7
Сатбай Т.Я., Жолдасұлы Т. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЮЗА КИНЕМАТОГРАФИСТОВ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946–1970).....	24

ИСТОРИЯ

Абдыкулова Г., Толенова З. МНОГОМЕРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	37
Бейсембаева А.Р. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНЦЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКОВ: НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ.....	52
Беркинбаев О.У. АБЫЛАЙ И ЕГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С МАНЬЧЖУРСКОЙ ДИНАСТИЕЙ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА.....	67
Жуматай С. ПРИНЦИПЫ И ХОД ПРИНЯТИЯ РОССИЙСКОГО ПРОТЕКТОРАТА АБУЛМАМБЕТОМ И АБЫЛАЕМ (1740 г.) И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ.....	83
Кабульдинов З.Е. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУЛТАНА СУЛТАНМАМЕТА (30–50 ГОДЫ XVIII ВЕКА).....	94
Кали А.Б. ИЗ ИСТОРИИ ЗАСЕЛЕНИЯ ТАТАР СЕМИРЕЧЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	111
Куанбай О. ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СУЛТАНА АБЛАЯ В ПРИГРАНИЧНОЙ ЗОНЕ (30–40-е годы XVIII ВЕКА).....	124
Коньрова А.М. ПОЛИТИКА РУСИФИКАЦИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ (НАЧАЛО XX ВЕКА)....	142
Рахимова К.Д., Батырхан Б.Ш. РОЛЬ МУХАММЕДА АЛИ ФОРУГИ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ИРАНЕ.....	154
РОЛЬ АБЫЛАЯ В УСТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ СРЕДНЕГО ЖУЗА С РОССИЕЙ В 1730–1750-Х ГГ.....	169
Токболат С.Т., Джурсунбаев Б.А., Жубанышов Б.Т. ПОХОД ПО СТЕПИ: РОЛЬ КАЗАХОВ МЛАДШЕГО ЖУЗА В ХИВИНСКОМ ПОХОДЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1839 ГОДА.....	184
Торайгыров Е.М. КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ, ДИНАСТИЙНЫЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ.....	202
Мухатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А. ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ВЗГЛЯДЫ ОТЫНШЫ АЛЖАНОВА.....	218
Ноури М., Жеңіс Ж., Ализиде ИРАНСКИЕ КАЗАХИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ 1930-Х ГОДОВ С МАНГЫСТАУ: СО ВРЕМЕН РЕЗА ШАХА ДО НАШИХ ДНЕЙ.....	234

АНТРОПОЛОГИЯ

Досымбетов Н.А. КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ КАЗАХОВ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСТОЧНИКАХ (ОПЫТ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ).....	247
Сейтхан Ш. МОНГОЛЬСКИЕ КЛЕЙМА ДЛЯ ЛОЩАДЕЙ И ТРАДИЦИИ ДЕЛАТЬ КЛЕЙМА.....	261

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Akhmetova Zh., Egamberdiyev M., Abikey A. FROM THE HISTORY OF NATIONAL-TERRITORIAL DEMARCATION OF TURKESTAN.....	7
Satbay T., Zholdassuly T. THE ACTIVITIES OF THE UNION OF CINEMATOGRAPHERS OF KAZAKHSTAN IN THE POSTWAR YEARS (1946–1970).....	24

HISTORY

Abdykulova G., Tolenova Z. MULTIFACETED SOURCES OF EVERYDAY HISTORY: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTANI RESEARCH.....	37
Beisembayeva A.R. CERTAIN ASPECTS OF THE KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS IN THE LATE XVII – MIDDLE XVIII CENTURIES: BASED ON ARCHIVAL SOURCES.....	52
Berkinbayev O.U. ABYLAI AND HIS RELATIONSHIP WITH THE MANCHU DYNASTY IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY.....	67
Zhumatay S. PRINCIPLES AND COURSE OF THE ADOPTION OF THE RUSSIAN PROTECTORATE BY ABULMAMBET AND ABYLAI (1740) AND ITS CONSEQUENCES.....	83
Kabuldinov Z.E. SOME ASPECTS OF THE LIFE AND WORK OF SULTAN SULTANMAMET (1730s–1750s).....	94
Kali A.B. FROM THE HISTORY OF THE TATAR SETTLEMENT TO ZHETYSU IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	111
Kuanbay O. DIPLOMATIC POLICY OF SULTAN ABLAI IN THE BORDER AREA (1730s–1740s).....	124
Konyrova A. RUSSIFICATION POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIELD OF EDUCATION (EARLY 20th CENTURY).....	142
Rakhimova K., Batyrkhan B. THE ROLE OF MUHAMMAD ALI FOROUGI IN THE FORMATION OF A NEW INTELLECTUAL ENVIRONMENT IN IRAN.....	154
Ryskulov T. THE ROLE OF ABYLAI IN THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF TRADE RELATIONS BETWEEN THE KAZAKHS OF THE MIDDLE ZHUZ AND RUSSIA IN THE 1730S–1750S.....	169
Tokbolat S., Dzhursunbayev, Zhubanyshov B. CAMPAIGNING ACROSS THE STEPPE: THE VITAL ROLE OF THE JUNIOR ZHUZ KAZAKHS IN IMPERIAL RUSSIA'S 1839 KHIVA CAMPAIGN.....	184
Toraigyrov Y.M. KAZAKH-JUNGAR DIPLOMATIC, DYNASTY AND TRADE RELATIONS.....	202
Mukhatova O. Kh., Doskarayeva A.A., Sisenbayeva A.A. EDUCATIONAL ACTIVITIES AND VIEWS OF OTYNSHY ALZHANOV.....	218
Nouri M., Zhengis Zh., Alizade THE RESETTLEMENT OF KAZAKHS FROM THE MANGISTAU REGION TO IRAN IN THE 1930-s FROM THE TIME OF REZA SHAH TO THE PRESENT DAY.....	234

ANTHROPOLOGY

Dossymbetov N.A. AGRICULTURAL CULTURE OF KAZAKHS IN FOLKLORE DATA (EXPERIENCE OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH).....	247
Syeitkhan Sh. TYPES OF BRANDS (TAMGA) USED BY MONGOLIANS ON HORSES AND THE BRANDING TRADITIONS.....	261

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми

журналы 2024. 11 (1)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Жарияланған күні: 25.03.2024.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 21,125.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым
комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМҚ

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ
РМҚТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй